То су главне врсте сточарског живота и сточарског кретања у областима планина динарског система. Поред овога има и других мањих кретања, од којих је најраспрострањеније кретање свиња на жир, које се с јесени и зими вршило нарочито по Босни и северозападној Србији.

У правој Посавини, и босанској и србијанској, сточарство се све више приближује средњевропскоме. Ту се највише држе говеда, свиње и коњи, мање овце, а козе никако. Та се стока зими већином храни по стајама. Овај начин сточарења најусавршенији је у Србији, где имамо најсавршеније сточне расе од свега Балканског Полуострва, и где се стока гоји најрационалније. У Колубари, где живи познато „колубарско говече" гајење стоке захтева велику вештину и искуство, тако да говедари представљају неку врсту стручњака. Нарочите ливаде су удешене за краве музаре, за телад и за јалову стоку. Исто тако развијено је ово сточарство у целом Подунављу, затим у долини Стига, у равницама око реке Мораве, у србијанској Посавини и Мачви. Гајење крупне стоке у Босни много је примитивније, расе стоке су још и сад већином старе балканске расе, ситне, лаке и згодне за далека номадска кретања. Тек у најновије време утицајем српских земљорадничких задруга и то се стање почело поправљати.

То су главне до сада испитиване врсте привредног, нарочито сточарског живота, у области планина динарског система. Ми смо изнели само њихове главне особине и трудили смо се да у главним цртама обележимо њихове области распрострањења. Научна обрада овога материјала треба да дође доцније кад се испитају још неке области које нису испитане.

IV

ДОМАЋЕ ЖИВОТИЊЕ КАО ТРАНСПОРТНА СРЕДСТВА У СРПСКИМ ЗЕМЉАМА ЗА ТУРСКОГ ВРЕМЕНА

од К. Н. Костића

Данашња транспортна средства све више и више потискују стара. Преко равница и кроз долине јуре железнички возови, модерни мртви каравани, који су у планине, неприступачне и непроходне, одјурили расплашене живе коњске

караване, старе колико и људска култура. Коња је све мање и мање, јер сваким даном имају све мање послова у трговинским транспортима. Још их само требају у локалном саобраћају и у крајевима без пруге и друма, где још влада средњевековни кирицилук. Име понеке домаће животиње, као камиле, остаће као и име Турска у Српским Земљама, само у нашој историји и у народним причама, јер и камила се са Турцима, с којима је и дошла у северне српске земље, повлачи из Српских Земаља. Старих кола нестаће пред модерним и временом моћи ће се видети само на сликама или у минијатури у музејима. Магарац и мазга изгубиће сваку улогу у трговини, која данас захтева бржа, јача и већа транспортна средства.

Намера ми је да преставим од колике су важности биле наше домаће животиње поглавито као транспортна средства у трговини и саобраћају по Српским Земљама за турског времена. Зато су и прикупљене ове белешке понајвише по старијим путописима и географским књигама и описима.

1. Коњ.

Као и у Средњем Веку, и за турскога времена у Српским Земљама коњ је био најважније транспортно средство. Готово једино караванског саобраћај на самару захтевао је велики број коња. Наше су земље, нарочито планински и брдски крајеви, давале велики број коња кирицијама и трговцима за пренос еспапа. Коњ је био важан предмет унутрашње трговине; па је чак и српски коњ раније извожен и изван Балканског Полуострва. У 14. и 15. веку дубровачки трговци узимаху у најам (naulum) сексане из оближњих Српских Земаља.[1] Тако је то било и за турске владе. Синан-бег, „господар“ Херцеговине, 1. фебруара 1475. г. наређује свима својим људима да дубровачким трговцима не чине никаквих сметњи кад наимају коње „за своје аспри и за своју работу, али му у варошана али му у сељанина, где му драже буде, и где му цијену бољу види.“[2] У половини 16. века долазили су по со у Шибеник из Српских Земаља каравани обично од 500 до

[1] К. Јиречек, Споменици. Споменик С. К. А. 11, 7. Die Bedeutung von Ragusa 142, 135[34].

[2] Glasnik Zemaljskog Muzeja 23, 40—41.

600 коња.[1] У 16. веку, а и доцнијих векова, и најотменији путници са Запада путују преко Српских Земаља на малим српским коњима, којима се сви путници диве. К. Зено (1550) помиње да путници из Сплета у Цариград путују на коњима, које мењају на појединим местима.[2] Соранчино посланство 1575. г. имало је од Љеша до Цариграда 300 сексанâ за ношење пртљага, и путописац тога посланства бележи да су се сви чудили како су ти мали коњи могли толики терет носити.[3] Млетачком посланику Л Бернарду 1591. г. у Котору нуђаше „караванбаша“ 36 коња под кирију, с тим да коње измени у Скопљу, где би могао добити две до три кочије.[4] М. Болица (1614) помиње да по који пут дође у Котор из Плава караван од 200 коња натоварених сировинама[5]. Е. Челебија (1662) хвали пљеваљске коње.[6] Е. Браун (1669) хвали коње из Србије, и у опште са Балканског Полуострва: да су јевтини, сигурних ногу и по стрменима и кршевима, послушни, мирни, издржљиви.[7] Исто тако и леди Монтегијева (1718) хвали коње у Турској као мале, али поуздана и лака хода и кротке.[8] При крају 18. и у почетку 19. в. хвале се босански коњи,[9] па и саме народне песме хвале „вране коње рода босанскога“.[10] Шомет (1807-8) наводи да се у Босни роба преноси само на коњима и да бањалучки крај даје најбоље коње.[11] Ибрахим Манзур у својим мемоарима (1813) помиње да ергеле Скопљак-паше (познатог у српској историји) у Гламочу дају најбоље коње у Босни,[12] па чак и Јукић (1850) помиње да су гламочки коњи на далеко

[1] Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridonalium 11, 16, 143.

[2] Rad Jugosl. Akad. 62, 119.

[3] Rad 124, 29.

[4] Rad 136, 18.

[5] Starine Jugosl. Akad. 12, 182.

[6] Glasnik Zem. Muzeja 20, 307.

[7] Споменик 9, 44.

[8] Marie Wortley Montague, Lettres, écrites pendant les voyages en Europe, en Asie et en Amérique. Roterdam 1774. I, 218

[9] Uno cittadino ingenuo, Osservazioni sopra la Dalmatia e l' Istria (Venezia 1797.), 16, 17. Hist. — Topogr. Beschreibung v. Bosnien und Serbien, 5-7 (од анонимног писца).

[10] Караџић, Нар. пјесме 3, 309.

[11] Voyage, 13, 125.

[12] Спом. 22, 49.

чувени.[1] Буе бележи да се коњи гаје нарочито у Србији и ЈЗ. Босни.[2]

Готово до краја 19. в. главно транспортно средство у Српским Земљама био је ипак коњ. Када је почетком 19. в. француска трговина била у највећем јеку на босанско-македонском путу, једва се могло набавити довољно коња за пренос робе, и пренос на коњима од Солуна до Оршаве и натраг, од Солуна преко Скопља, Новог Пазара и Сарајева у Костајницу и натраг, био је доста скуп.[3] На тим путовима, у оно доба најважнијим трговачким друмовима на Балканском Полуострву, о другом каквом саобраћају осем сексанског није могло бити ни речи. Барон Гамера, путник по Турској у почетку 19. века, помиње да је на целом путу од Солуна до Сарајева једино код Куманова пут добар за кола.[4] В. Караџић још 1827. г. бележи да се у Србији „највише све носи на самару".[5] Пирх (1829) хвали мале, погодне и издржљиве поштанске коње у Србији.[6] Најлепше нам пак податке о нашем кирицијском коњу пружа Буе: коњи иду сами чак и по стрменитим и опасним местима; ако се путем случајно заплету и товар закаче, они застану и стрпељиво чекају кирицију да дође да их оправи; они немају елегантних облика, мали су и токмаци, али су живи, жустри и чврстих ногу, пењу се без посртања уз најгоре узбрдице и спуштају низ највеће низбрдице; већину свога живота проведу на пољу под самаром, а у шталу улазе само кад је велика зима.[7] И ти наши славни кирицијски коњићи С. Роберту (1844) су „les chameaux de la Turquie d' Europe".[8]

Коњи племенитог соја помињу се у Српским Земљама и у Средњем Веку[9]; али, нема сумње, боља раса коња, арапска,

[1] Zemlj. i povj. Bosne, 30.

[2] Turquie 1, 506.

[3] Споменик 31, 151 (А. Вас, 1812).

[4] Споменик 31., 143.

[5] Описаније Србије, Даница за 1827, 53.

[6] Путовање по Србији (Б., 1899) 45.

[7] Turquie d' Europe 1, 596, 508; Recueil d' itinéraires 1, 331.

[8] Les Slaves de Turquie 2, 32.

[9] К. Јиречек, Историја Срба 1, 286. Д. Хоматијански оптужује Св. Саву да јаше коње племенитог соја. — На Западу арапски коњ уведен је у властелинске штале у времену крсташких ратова. A. Rambaud, Civilisation française I, 199-200.

у Српским Земљама одомаћена је тек за време Турака. Познато је са колико су уживања и пажње Турци гледали, неговали, китили и украшавали своје коње, а као да се наш народ дивио високим, крупним, живим и брзим турским коњима. У нашим народним песмама врло много се помињу коњи: „велики", „големи", „високи", „дебели", „претили", „гојени", „широки", „виловити", „аловити", „хитри", „брзи", „крилати", „ластавице", „бесни", „помамни", „огњевити", па чак и јаки као гвожђе, „демир-ђогати".[1] Поклонити коме коња још и са богатом опремом у Турака се сматрало као најбољи и најлепши дар. Синан-војвода, у служби клишког санџак-бега Ферхата, пише 1558 г. капетану млетачких галија Ф. Каналу: „И ове речене ваше слуге су видели у мене једног доброг, великог и лепог коња, и ако Вам је угодан, пишите ми, и учинићемо како Ваше господство заповеда".[2] Муста-паша Прачалија (у Босни) даде (1662) Евлији Челебији пет пљеваљских и пет арапских коња на поклон.[3] Мустафа Фератпашић, алај-бег из Бањалуке, 1706. г. шаље бану Ивану Палфију коња „у 4 ноге путоногаста, лисаста", купљена у Бањој Луци за 100 гроша.[4] У народној песми: „Кнезовима ате поклањајте, кметовима осредње парипе"[5] препоручује се Турцима да би и тако задобили љубав народа. Велики везир Ахмед Ћуприлић 1664. г. даде на поклон аустријском посланику грофу Леслеју коња са опремом.[6] Кад је у октобру 1817. г. цар Франц I био у Земуну, Марашлија му је поклонио три арапска коња.[7] Јеремија Гагић, руски вицеконзул у Дубровнику, пише 18. септембра 1842. г. владици Петру II: „Везир (босански) је поклонио барону Росмеру својега хата ђогата на којем је дојахао у Дубровник".[8] Па чак је и наш кнез Милош Обреновић 1832. г. послао на поклон султану 200 коња у вредности 100.000 гроша, 1833. видинском паши Хусејину 4 зеленка са опремом и интовом, а 1835. г. Халил-паши, султанову зету, 6 коња.[9] У кићењу

[1] В. Караџић, Пјесме 5, 242. — Б. Петрановић, Пјесме 1, 260.

[2] Starine 10, 9.

[3] Glasnik Zem. Muz. 20, 323.

[4] Starine 12, 33.

[5] Караџић, Пјесме 4, 129.

[6] Годишњица Николе Чупића 17, 91.

[7] М. Гавриловић, М. Обреновић 1, 397.

[8] Гласник 63, 139.

[9] М. Гавриловић, М. Обреновић 3, 406, 488[1], 537[1].

и украшавању коња Турци су ишли дотле да су своје ђогате (белце) бојили, обично ка̏ном. Канеј (1573) помиње да велики везир Мехмед Соколовић има у својим шталама најлепше коње; да Турци имају обичај да коњу фарбају реп и гриву, а покаткад обоје пола или целог коња.[1] Браун (1669) бележи да Турци ка̏ном боје коњима реп и гриву,[2] а Линднер (1813), да Турци перу коње водом и сапуном.[3] У нашим народним песмама помиње се да Турци и Срби умивају своје коње водом и сапуном, а помиње се и „ђогат гриве *окнивене*“ (ка̏ном обојене).[4] У 16. и 17. в. султани су имали велике ергеле најлепших коња на ливадама поред Марице[5], а у својим шталама у Једрену и Цариграду коње из Месопотамије, Арабије и Мисира.[6] У нашим народним песмама славе се коњи арапски[7], анадолски[8], и мисирски.[9] Помиње се да је Пазван-оглу одомаћио у тимочком крају бољу расу коња, па су Турци некад и из овог краја набављали коње за своју коњицу.[10] Пирх је (1829) у Пожаревцу видео у кнежевој коњушници „лепих арапских атова“[11]; и Ф. Каниц помиње да у државној ергели у Пожаревцу има лепих страних грла и домаћих оплемењених.[12]

Обиље коња у Српским Земљама показује и негдашња јака трговина и извоз коња из Српских Земаља. Приморски градови на Јадранском Мору трговали су јавно и тајно са коњима и извозили их у Италију. У 16. в. Турска је чак забрањивала извоз коња и гонила кријумчаре.[13] У 16. веку Крк

[1] Philippe du Fresne — Canaye, Voyage du Levant (1573). Publié et annoté par H. Hauser (Paris 1897), 43, 228.

[2] Споменик 9, 37.

[3] Dr. F. Ludwig Lindner, Gemälde der Europ. Türkei (Weimar, 1813), 247.

[4] Караџић, Пјесме 4, 166, 175. Рјечник, *окнити*.

[5] Rad 62, 83 (Белон, 1547). — Du Fresne — Canaye, Voyage 43, 228. — Споменик 37, 82 (Hayes, 1621).

[6] N. Barrozzi e G. Berchet, Le relazioni degli stati europei (Venezia, 1871) 1, 100—101.

[7] Караџић, Нар. пјесме. 2, 363.

[8] Jukić i Martić, Nar. pjesme 1, 542, 547, 550. — Ч. Чойковићъ, (С. М. Сарајлија), Пѣванніа церногорска и херцеговачка (Будим 1833), 39.

[9] Б. Петрановић, Нар. пјесме 1, 283.

[10] М. Ђ. Милићевић, Кн. Србија, 886. — Д. К. Јовановић Књаж. округ. Гласник 70, 165. Црна Река. Гласник 54, 204.

[11] Путовање, 70.

[12] Serbien (Leipzig, 1868), 13—14.

[13] Rad 112, 194. (К. Рим, 1574).

извози ситну кљусад (roncini piccioli) и ждребад (polledri) у Рим, Напуљ и Марку.[1] Раб и у 18. веку извози „cavalli di buona razza“.[2] У 16. в. Которани, Уцињани и Барани много извозе коње у Италију; како је Турска забранила извоз коња, то их они кријумчаре, и о тој јавној и тајној трговини пуне су извештаја млетачке релације.[3] Чак су Дубровчани ишли у Турску да купују коње, кад су им требали добри коњи.[4] У Млетачкој Далмацији у средини 16. века најзнатнија је била трговина коњима, који су куповани од Морлака и превожени у Италију.[5] Француз Quiclet (1658) бележи да се на ат-мејдану (коњском тргу) у Сарајеву пазарних дана продаје много и јевтино врло добрих коња, који, и ако нису лепи, ипак су чврстих ногу, подносе велике напоре и малим су задовољни.[6] Исти Quiclet помиње да Дубровчани о Св. Влаху, кога су тако помпезно славили 2. и 3. фебруара, приређују коњске трке на коњима набављеним из Турске.[7] П. Богдановић (1685) бележи да на обалама Вардара у околини Скопља пасе лети и зими мноштво коња, а лети на Шару пасу и султанова стада (вероватно коњи, мазге и камиле).[8] Леп свој глас сачували су босански коњи и дубоко у 19. век. Кузани (1840) помиње да су у Италији познати коњи *dalmatini*, а то су коњи који се из Босне преко Далмације извозе у Италију.[9] Ти су се босански коњи продавали чак и у Скопљу.[10]

Од 16 до 18 века султани набављају за своју војску коње сем из азијских земаља, још и из Влашке и „Татарске“ (сев. обала Црног Мора), одакле су их трговци доводили преко

[1] Monumenta Spectantia 11, 22, 61, 181; 8, 262.

[2] A. Fortis, Viagio in Dalmazia (Venetia, 1774) 2, 194.

[3] Monumenta Spectantia 11, 3, 5, 6, 11; 8, 227, 231, 234, 239, 247.

[4] P. Rešetar, La zecca di Ragusa, 203. Cons. Rog. 20 апр. 1523. решава да се у Турску отправи поверљива личност „per la compera di buoni cavalli.“

[5] Monumenta Spectantia 11, 31.

[6] Glasnik Zem. Muzeja 17, 430.

[7] Id., 417.

[8] A. Theiner, Vetera monumenta Slavorum meridionalium (Zagrabiae 1875) 2, 220.

[9] Francesco Cusani, La Dalmazia, le isole Jonie et la Grecia (Milano 1846) 1, 305.

[10] B. Nicolaidy 1859 купи у Скопљу „4 коња босанска“. Les Turcs e la Turquie (Paris, 1859) 2, 139.

И. Бугарске и Тракије у Цариград.[1] Молдавска, која је у 17. веку султану давала као трибут годишње и 250 коња,[2] почетком 19. века извози своје коње у Аустрију и Пруску.[3]

2. Мазга

Доста важну транспортну улогу у Српским Земљама, нарочито у јужним и западним крајевима, играла је ранијих векова и *мазга*, па је имала у томе и извесно преимућство над коњем, јер је пролазила и оним местима, где коњ никако не могаше, а ишла је брже од коња. Још у 12. веку сретаху се на Балканском Полуострву каравани од самих мазги.[4] Хиландар је још од свог почетка имао своје људе „**печалующихъ се ѡ мьскахъ.**“[5] Св. Сава био је одредио да сваки српски архиепископ даје карејској ћелији сваке године по једну мазгу; ту наредбу неки су архиепископи поштовали, а неки нису, те је ае. Никодим 1322 г. понови.[6]

Особито је за турског времена повећан значај мазге, јер се она јавља као транспортно средство не само у трговинском саобраћају него и у војсци, а виђала се у севернијим крајевима, где је данас врло мало има или је никако и нема. Брокијер је 1432. г. видео како је за султаном Муратом II и његовом пратњом ушло у Једрене 250 које коња које *мазги* за товар.[7] У дневнику похода султана Сулејмана II на Беч 1529. г. помињу се и *мазге* у комори.[8] У 16. веку путници из Сплета иду у Цариград и на мазгама, које мењају на појединим станицама,[9] а каравани од мазги виђаху се и на Цариградском

[1] Rad 116, 108—109 (Швајгер, 1577). — Barrozzi e Berchet, Relazioni 1, 100—101. — R. G. Boscovich, Giornale di un viaggio da Constantinopoli in Polonia (Bassano, 1784) 12, 13, 15, 29.

[2] Barrozzi e Berchet, Relazioni 1, 211.

[3] Glasnik Zem. Muzeja 17, 198 (Извештај б. Меријажа, 1807—1809).

[4] Dr. W. Heyd, Geschichte des Levantehandels (Stuttgart, 1879) 1, 269.

[5] Споменик 31, 63 (Хиленд. типик).

[6] Ст. Новаковић, Зак. споменици српских држава средњега века (Б. 1912), 468—469.

[7] Чупићева Годишњица 14, 42.

[8] Dr. W. F. A. Behrnauer, Sulaiman des Gesetzgebers Tagebuch и т. д. (Wien, 1858) 9, 10, 15.

[9] Rad 62, 119 (Зено, 1550).

Друму и кроз Српске Земље.[1] 1587. г. Турци од калуђера из хиландарског метоха у Нишу захтеваху и „мазге за јахање“, те се калуђери пожалише султану, који нареди да се та ствар извиди, а да речени калуђери могу слободно јахати и мазге.[2] У 17. веку долазе из унутрашњости каравани мазги у Рисањ, Х. Нови и Котор.[3] Султанове штале у почетку тога века имаху мазги на хиљаде.[4] Емфатични Е. Челебија бележи да се у Београду вода са Саве и Дунава носи у сакама на коњима и мазгама[5]; да су у зимском походу 1663/4 из Београда у Мађарску пртљаг турској војсци носиле и мазге;[6] па чак бележи и једну чудноватост: да се раја у Темишвару и околини боји мазге.[7] Патријарх Арсеније III Чарнојевић оставио је после своје смрти (1706) од свога имања и једну мазгу[8]. У султанову берату којим се укида пећска патријаршија 1766. г. загарантовано је призренском митрополиту: „Нико не сме отимати ни коње, ни *мазге*, ни од митрополита ни од слугу његових.“[9] Раније у турској војсци као да је било коњаника и на мазгама. Марашлија 1815. г. са Мораве извештава султана да су „коњици на мазгама“ највише робља заробили и стоке дотерали.[10] По смрти Марашлијиној (1821) послато је у Цариград као његова заоставштина и 160 које хатова које *мазги* и камила.[11] 1834. набави кнез Милош 5 мазги из Цариграда.[12] Буе бележи да мазги има доста у Црној Гори, Албанији и Ј. Турској.[13] И данас мазга је од велике важности у Црној Гори, јер је она тамо незамењива и иде по „скалама“

[1] Rad 71, 22. Вранчић срета 1553. на путу из Смедерева у Јагодину караван од коња и мазги. Rad 130, 140. Вратислав с Митровица 1591. срео је између Гроцке и Паланке тефдердара будимског паше, да води за собом и неколико мазги и камила.

[2] Споменик 17, 137.

[3] Гласник 63, 230. (Писмо Касум-бега из Требиња Дубровчанима).

[4] Barrozzi e Berchet, Relazioni 1, 101 (О. Бон, 1604—1608).

[5] Споменик 42, 11.

[6] Чупић. Годишњица 30, 266.

[7] Чупић. Годишњица 29, 50

[8] Гласник 3², 53.

[9] Гласник 40, 218

[10] Споменик 17, 136.

[11] М. Гавриловић, М. Обреновић 2, 105.

[12] М. Петровић, Финансије 1, 915; 3, 416.

[13] Turquie d'Europe 1, 509.

(степенице усечене у камену), по којима се људи пењу и спуштају помоћу руку.[1] Караџић (1837) помиње да су коњи у Црној Гори ретки, и место њих се служе мазгом.[2] М. Медаковић (1860) бележи да је у Црној Гори више мазги него коња.[3] Раније Црногорци странцима, који се чуђаху што Црногорке ношаху силне терете на својим леђима, говораху: Le nostre donne sono le nostre mule.[4] Данас као да мазга не иде даље од Ниша, Шара и Карадага,[5] међутим несумњиво је да је раније ишла и северније. Као да је село у Темнићу *Маскаре* одиста добило име од многих мазги, којих је ту било.[6] Р. Т. Николић забележио је да су за турског времена села Врањског Крајишта носила своје сировине у Врање на мазгама.[7] Попис од 31. дец. 1890. г. нашао је у Србији свега 24 мазге: највише у врањском (7) тимочком округу (5), Нишу и Београду (по 3).[8] У Далмацији је мазга врло обична, али она тамо не врши ону велику транспортну улогу као у Македонији.[9]

Мазга се помиње често и у нашим народним песмама: обично оне носе „благо“,[10] „цареву миријy“,[11] „азну“;[12] помиње се и „сива маска“[13] и „силан карван од 400 м'ски“,[14] „триста м'ски азно“.[15]

3. Магарац.

Магарац је пренет из Мале Азије и Сирије на Балканско Полуострво. Српски назив *магарац*, *магаре* свакако долази од грчког *γομάρι*, што пак долази од *γόμος*, терет, товар,

[1] Ровинскій, Черногорія (Спб. 1897), 21, 636, 637, 702.

[2] Montenegro und die Montenegriner (Stuttgart und Tübingen, 1837), 61

[3] Живот и обичаи Црногораца (Нови Сад, 1860), 152.

[4] Chopin et Ubicini, Provinces danubiennes (Paris, 1856), 201.

[5] J Цвијић, Проблеми. Насеља 1, XXIII.

[6] Насеља 3, 344.

[7] Насеља 8, 92

[8] Статистика 2, XIII—XIV (Б. 1893).

[9] J. Цвијић, Проблеми. Насеља 1, XXIII. Основе 2, 225; 3, 998.

[10] Караџић, Пјесме 3, 291, 300, 301 и т. д.; 4, 289; 7, 429, 458. — Петрановић, Пјесме (епске), 203, 204, 227, 599 и т. д.

[11] Караџић, Пјесме 7, 458.

[12] Миладиновци, 334.

[13] Ст. Верковић, Нар. песме 1, 83.

[14] Миладиновци, Народни пѣсни (Загреб, 1861), 360.

[15] Id. 334.

Старославенски назив *осьлъ*, који је постао од латинског *asinus* променом *n* у *l* (asinus — asilus — osilus — osĭlŭ = *осьлъ*), временом је у Срба заборављен и замењен данашњим називом.[1] Па ипак старински назив *осао* и *ослица* одржао се и до данас у народним изрекама: „Једној *ослици* једна товарница доста“ и „*Ослу* се не пристоји седло него товарница.“[2] У Ибру је име једног места: *Ослица*.[3] У Далмацији магарац се зове *товар* (вероватно према итал. sommaro, товар, терет), а у Херцеговини *кењац*.[4]

Још у 16. веку магарац се јавља као важно транспортно средство нарочито у планинским и тешко пролазним крајевима, а на њима путују чак и одличнији путници. М. Сајдлиц (1559) и његово друштво путовали су од Цариграда до Дубровника на магарцима; у Једрену су оставили цариградске магарце, па ту најмили друге за четири дана путовања и за сваког су платили по сто аспри.[5] Сајдлиц и Рамберти (1533) помињу да се преко Копаоника (на путу Нови Пазар—Ниш) може путовати само на коњу, магарцу или пешке.[6] Карактеристично је да се у 16. веку помињу „*asinini*“ на острвима Цресу и Осору.[7] Б. Кашић (1613) помиње да се на осечки вашар доноси роба и на магарцима.[8] Е. Челебија чак бележи да се раја у Темишвару боји магарца.[9]

Али, од увек магарац је у јужнијим Српским Земљама играо важну улогу нарочито у локалном саобраћају. Јеротије Рачанин у свом путопису (1704) вели: И ту у граду (Велесу) видех гроздие носе у котарица на *магарци* много.“[10] Ами Буе (1840) наводи да се од Српских Земаља само у Македонији магарац много употребљава у саобраћају и да је жива трговина магарцима и мазгама у J. Македонији, Тесалији и J. Албанији.[11] Милер (1844) помиње да у округу охридском и љеш-

[1] V. Hehn, Kulturpflanzen und Hausthiere (Berlin, 1902), 131, 132, 578.

[2] Споменик 26, 19 (Л. Зоре).

[3] Насеља 3, 597.

[4] Караџић, Рјечник, *товар*, *кењац*.

[5] Rad 84, 48—49.

[6] Rad 56, 214; 84, 52.

[7] Monumenta Spectantia 8, 269 (Ђустин., 1553).

[8] Monumenta Spectantia 23, 354. Glasnik Zem. Muzeja 16, 264.

[9] Чупић. Годишњица 29, 50.

[10] Гласник 31, 299.

[11] Turquie 1, 509; 3, 140.

ком преовлађује магарац као транспортно средство.[1] И путници из новијег времена истичу колику важност има магарац у сада Новој Србији у локалном саобраћају и пословању по пољу и околини, колико се он виђа на тргу често много више него коњ, колико се он често на друмовима у дугачким и ситним караванима јавља као преносилац производа и еспапа.[2] У Србији, по попису од 31. дец. 1890. г., магарац се јавља као домаћа животиња све до Дунава; највише га је било у Новим Крајевима, нарочито у врањском и топличком округу.[3] Раније у Србији кнеза Милоша чак су се стидели држати магарце, и један великаш, коме је Кнез хтео поклонити богато опремљена магарца, набављена из Цариграда, преклињао је Кнеза да то не чини, да му се не би грађанство (у Пожаревцу) смејало.[4] И данас у Црној Гори подсмевају се ономе који купи магарца.[5]

4. Камила.

Још за прво време владе турске у Српским Земљама јавља се камила и нарочито се употребљавала за теже и дуже војне транспорте: за пренос топова, хране, разног материјала, све до Беча. Може се рећи да се камила у исто време са Турцима повлачила из Српских Земаља. Турци су камилу, шта више, сматрали као свету животињу и држали су да је велики грех претоварити је.[6]

Изгледа да је Србима камила била позната и у Средњем Веку. Краљ Стеван Првовенчани спомиње да је од мађарског краља Андрије добио на поклон *„срацинске скошове“*[7], што ће свакако бити камиле. Краљ Дечански вели у повељи дечанском манастиру 1330., да је Бугаре победио на месту званом *Велблужд*[8] (adi. од велблуд, камила), што ће бити пре

[1] Dr. J. Müller, Albanien, Rumelien и т. д. (Prag, 1844), 11.

[2] J. Цвијић, Основе 1, 235. — J. X. Васиљевић, Јужна Ст. Србија 1, 125. — Ст. Новаковић, С Мораве на Вардар, 69. — ***, Путуванье. Сборникъ М. 10, 469.

[3] Статистика II (1893), XIII—XIV.

[4] Милићевић, Кнез Милош у причама (Н. Зб., 1900), 56—57.

[5] Ровинскій, Черногорія 1[1], 636.

[6] Ricaut, Histoire de l' état present de l'empire ottoman (Amsterdam, 1671), 399—400.

[7] Даничић, Рјечник из књиж. старина 3, 145, преводи срацински са aethiopicus.

[8] Fr. Miklosich, Monumenta Serbica (Viennae, 1858), 100.

данашњи *Деве-Баир*, него ли, како се то у опште узима, Ћустендил. Стари назив *велблуд* сасвим је заборављен и замењен данашњим називима: грчком речи *камила* (од χάμηλος) и турском *дева*[1] У писму Флорентинске Општине босанском краљу Твртку од 20. окт. 1389. г. помињу се камиле сапете ланцима око Муратова шатора на Косову.[2] Брокијер је 1432. пред Серезом срео Мурата III, за којим су ишла велика кола са камилама, а кад је султан ушао у Једрене, за њим је ишло и 100 камилâ.[3] Још нам Брокијер саопштава ову занимљивост: Турци у боју испред своје прве линије често истављају многе камиле и гоне их напред, да у неред доведу непријатељску коњицу.[4] Наш Михаило из Островице бележи (15 в.) да у Турској 60 камилâ носи царско благо, 40 кујну и јестива, 40 царске шаторе, 300 оружје.[5] У фебруару 1484. г. прође кроз Скопље један турски војни транспорт од 200 камилâ натоварених оружјем и барутом, и већ се истог месеца у Дубровнику причало да Турци спремају велики поход на Италију и да је ради тога 3.000 камилâ донело „carrichi de munitione de armata.“[6]

Много је више спомена о камили у 16. и 17. веку. Она се и у овим вековима јавља у турским походима; султани имају велике и високе штале за чување камилâ; при сеоби и путовању султана и паша камиле им носе пртљаг; путници на Цариградском Друму виђају велики број султанових камила на паши поред Марице; по караванцерајима у већим трговачким варошима има нарочитих штала за камиле; камиле преносе робу из Азије и Африке чак до Београда; на важнијим трговачким друмовима јављају се *деве-ханови* (камилски ханови) и на Цариградском Друму *Деве-Багрдан*. У походу султана Сулејмана на Угарску (1526) прошло је кроз Србију 20.000 камила натоварених војничким потребама.[7] Исто тако помињу се камиле као комора у походу истога султана на Беч (1529 г.).[8] Пигафета (1568) и Герлах (1578) видели су

[1] Караџић, Рјечник, *дѐва, ка̀мила*.

[2] Гласник 32, 176.

[3] Чупић. Годишњица 14, 40.

[4] Id. 42.

[5] Гласник 18, 162.

[6] Макушев, Историјски Споменици Ј. Словена и т. д. (Гласник 14[2]), 57, 58.

[7] Гласник 36, 217[1] (Ч. Мијатовић).

[8] Behrnauer, Tagebuch, 12, 27.

код Пловдива велике штале, у којима се чувају султанове камиле.[1] У Пловдиву се спомиње и *деве-хан*.[2] Унгнадов путописац (1572) видео је у Пловдиву за војском румелијског беглербега караван од 500 камила; исти путописац у Једрену је видео султанову шталу за неколико хиљада камила, а тада султанове камиле пасијаху у великом броју на равници поред Марице.[3] Синцендорфово посланство (1577) срете код Колара београдског беглербега, чији пртљаг ношаше караван од 50 камила.[4] Вратислав с Митровица (1591) срео је између Гроцке и Х. П. Паланке тевтердара будимског паше, за којим је ишло неколико камила и мазги.[5] У Ћустендилу 1606. г. сазидан је *деве-хан*.[6] О. Бон (1604—1608) помиње да у султановим шталама има на 4.000 камила.[7] Кад се 1621. г. будимски паша враћао из Београда у Будим, његове је ствари носило 300 коња (Hayes, 1621).[8] Е. Браун је 1669. видео у Лариси много камила.[9] Е. Челебија помиње да каравансерај Мехмед-паше Соколовића у Београду има шталу за коње и шталу за *камиле*; да се у Београд на колима и *камилама* доноси роба из Египта, Триполиса. Сирије, Мале Азије; да су у зимском походу турске војске из Београда у Мађарску 1663/4 г. и *камиле* биле у комори; да се раја у Темишвару и околини боји камиле.[10] Аустријанци су у рату 1689. г. задобијали од Турака као ратни плен и камиле.[11] По белешци раваничког архимандрита Ђорђа, Турци су 1690. г. изнели из манастира Раванице 12 камила („*велбљуд*") сребра и злата.[12] Симперто (путописац грофа од Етингена, 1700) срео је код Лиле-Бургаса 525 султанових камила.[13]

У 18. веку камила се јавља у војним и трговинским ка-

[1] Rad 100, 116; 116, 40.

[2] Jireček, Fürstenthum Bulgarien (Wien, 1891), 39.

[3] Rad 112, 226, 227.

[4] Rad 116, 87.

[5] Rad 130, 140.

[6] Jireček, Bulgarien, 39.

[7] Barrozzi e Berchet, Relazioni 1, 101.

[8] Споменик 37, 69.

[9] Споменик 9, 44.

[10] Споменик 42, 11, 13. — Чупић. Годишњица 29, 50; 30, 266.

[11] J. H. Томић, Десет година, 127.

[12] Споменик 5, 31.

[13] Simperto, Diarium oder ausführliche curiose Reiss-Beschreibung von Wien nach Constantinopel и т. д. (Oettingen, 1735), 109.

раванима на војним и трговинским путовима. Наш смирени Јеротије Рачанин (1704) бележи у свом путопису: „И ту (у Демир-Капији) *камиле* црвене, те се уплашише коњи под Јованом и под Недом (Јеротијевим сапутницима), мало не поскакаше у Вардар."[1] О Багрдану Јеротије бележи: „*Деве-Багрдан*, сиј рече *Камиља Река*, буде зла, те не могу камиле прећи, него се разчепљују."[2] Багрдан је основан 1700. г.;[3] J. Рачанин га зове и Нова Паланка,[4] а *Деве*-Багрдан зове се задуго и у 19. веку.[5] Прве вести о турском поразу код Петроварадина 1716. г. донете су у Београд пре на *камилама* него ли на коњима.[6] У том бој у Аустријанци су заробили и многе камиле.[7] Интелигентна леди Монтегијева пружа нам у својим писмима прекрасне вести о камили у Турској (1718). На Цариградском Друму виђали се каравани камила у поворци, повезане једна за другу јаким конопцима; на челу каравана од камила предводник је магарац, на коме јаше камилар; виђају се каравани и од 300 камила; товаре их за трећину више него најјачег коња, али не тако лако због грбе на леђима; у Турској камилу употребљавају само као товарну животињу.[8] Ствари турског посланика Ибрахим-паше, који иде у Беч 1719. ради ратификације Пожаревачког Уговора, носе каравани од 700 коња и 200 камила.[9] Наш Дубровчанин Руђер Бошковић 1762. г. срео је код Чорлуа један караван камила предвођен магаретом (somarello).[10] И у Кочиној Крајини на Цариградском Друму кретали се караванм од коња и камила као војни турски транспорти.[11] Торнтон (1808)

[1] Гласник 31, 300.

[2] Id. 310.

[3] Jireček, Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel (Prag, 1877), 124.

[4] Гласник 31, 310.

[5] Види моје Центре и друмове, 416. — По Ђ. Поповићу „*Деве-Багрдан* на турском значи место где камиле сиплу, шичу, због великог блата и за мочарног времена уз брдо. Гласник 59, 31, 69. — Види и М. Ђ. Милићевић, Белешчице. Чупић. Годишњица 19, 233.

[6] M. W. Montague, Lettres 1, 217—218.

[7] Гласник 53, 133.

[8] Lettres 1, 217—218.

[9] Отаџбина 21, 627.

[10] Giornale di un viaggio, 18—19.

[11] Драг. М. Павловић, Србија 1788—1791, с. 29, 42, 43. Прилог историји Кочине Крајине и т. д. Глас 68, 120, 124, 129, 131.

бележи да се трговачка роба преноси караванима од коња и камила од Персијског Залива до мађарске границе.[1] Пред наш Први Устанак (1804) виђале се на паши камиле изван шанца око вароши београдске.[2] По заузећу Србије 1813. један мали турски одред поседе Брусницу, и 20 камила, које су ишле за овим одредом, бејаше угурано у школу.[3] По смрти Марашлијиној 1821. послато је, као његова заоставштина, у Цариград 160 које хатова, које мазги и *камила*.[4]

У 19. веку камила се све ређе виђа и све се јужније повлачи. Већ је Ами Буе забележио да се у Европској Турској камиле врло ретко сретају, и оне су увек својина азијских паша.[5] Па ипак све до 1848. г. долазили су у Београд трговински каравани од камила са магарцем на челу,[6] па се у Београду виђаше камила све док у њему бејаше турска посада (до 1867).[7] Капетан М. Н. Илић (1875) видео је у околини Солуна велики караван натоварених камила, и примећује: „У овоме крају, нарочито између Јенице и Солуна, доста се њима служе.“[8] Капетан М. Рашић (1889) видео је у Лиле-Бургасу караван од камила.[9] К. Јиречек (1891) видео је један такав караван код Бургаса у Ист. Румелији.[10] Ј. Цвијић (1901) виђао је веће караване камила на којима су пренашани еспапи између Солуна, Дојрана, Петрића и Струмице; чак је један Турчин у Дојрану имао неколико камила, с којима је радио кирицијски занат.[11] Иван Иванић (1906) виђао је на друму Серез—Солун караване камила како преносе памук и остале производе са сереског поља, пазарним даном виђале се у Серезу камиле натоварене памуком и бурадима вина.[12]

[1] Th. Thornton Esqu, Das türkische Reich (Hamburg, 1808), 46.

[2] Милићевић, Поменик (Београд, 1888), 730. Кнез Милош у причама (Н. Зб.), 10.

[3] Милићевић, Поменик, 476.

[4] Гавриловић, М. Обреновић 2, 105.

[5] Turquie 1, 509.

[6] С. Тројановић, Наше кирицијe. Срп. Етногр. Зборник 13. 18, 75.

[7] Jireček, Bulgarien, 39.

[8] Отаџбина 2, 266.

[9] С краљем Миланом на Истоку (Б. 1892) 1, 8

[10] Bulgarien, 39.

[11] Проблеми. Насеља 1 с. XXIII, Основе 1, 225, 3, 917.

[12] Македонија и Македонци, 1, 13, 24.

Пред крај 19 века трговински саобраћај помоћу камиле ограничен је у Српским Земљама само на Македонију. На негдашњи доста жив саобраћај помоћу каравана од камила одржале се у нашем народу успомене (приче и називи појединих географских објеката). У Ибру се једно место зове „*Камила*.“[1] Код села Бачине у Темнићу на месту *Товарњача*, причају, некад су се товариле и растоваривале камиле.[2] Прича се да су за турског времена долазили за жито каравани камила из Пловдива у Лесковац.[3] Особито су живе успомене на такве караване у кумановској и прешевској области. Људи памте пролаз каравана од 100—300 камила Солунским Путем (Солун—Ниш—Београд); има назива: *Камиларишће*, *Камиларски Чукар* или *Брег*, где су камиле одмаране и катраном подмазиване, па чак и *Камиларски Друм*, којим су ти каравани пролазили.[4]

5. В о.

Ранијих векова говеда су гајена поглавито ради земљорадничких послова и трговине; во као транспортно средство у трговини готово се и не спомиње, јер су путови били неподесни за кола. У Средњем Веку говече је и клано и говеђина се јела. У 14. веку помињу се у Србији у споменицима „**коже говеѓе**“,[5] а у Дубровнику се продаје и „*carnes de vacha*.“[6] Међутим Турци као да нису радо јели говеђине. Никола де Николеј (1551) наводи да Турци мало једу говеђине, још мање телећине.[7] Изгледа да је тако било у Српским Земљама и доцнијих векова. Буе (1840) бележи да се у Турској једе говеђина само по великим варошима: у Битољу, Једрену, Скадру, Пловдиву и т. д.; на селу се говече, кад онеспособи за рад, коље и од њега спрема пастрма; клати телад сматрано је за грех; Београђани телећину набављају из Земуна.[8] Од Српских

[1] Насеља, 3. 597.

[2] Id. 365.

[3] Насеља 8, 15.

[4] J. X. Васиљевић, J. Ст. Србија 1, 31, 32, 32[29], 236; 2, 26. — Насеља 1, 148[1]

[5] Гласник 15, 308.

[6] Monumenta Spectantia 29, 30.

[7] Nicolas de Nicolay, Les navigations, peregrinations et voyages, faicts en la Turquie (Anvers, 1577), 163.

[8] Turquie 1, 505. Тако је било и доцније у Србији, и у другој половини 19 века — Kanitz, Serbien, 596—597.

Земаља највише су Босна и Србија давале говеда за трговину. У 18. и доста дубоко у 19. веку говеда се извозе у далматинске градове.[1] И сами су трговци из Приморја долазили у Србију да купују говеда.[2] О тој трговини пуно је спомена и у нашим народним песмама.[3] Што су у Србији одгајена чувена колубарска говеда заслуга је кнеза Милоша,[4] који је пре Првог Устанка гонио трговачке волове у далматинске градове;[5] 1833. г. Кнез посла султану Махмуду на поклон 1.000 волова;[6] народна песма хвали: „сријемске", „мачванске" и „бачке волове", „лепе краве мачванске", „велике тамнавске сивуље."[7]

6. Биво.

Биво је имао важну улогу у колском, друмском саобраћају, нарочито по равницама, где је било кола и путова, и где је требала јача снага за извлачење кола из калних места и уз стрмените путове. При прелазу река на газовима путници га чак и јашу. Било га је више у јужнијим Српским Земљама, али га је раније било доста и по севернијим Српским Земљама, где га данас или нема или врло мало има.

Биво је доведен на Балканско Полуострво из Азије, и у Средњем Веку био је сасвим одомаћен у Грчкој и Бугарској.[8] Има спомена да га је у Средњем Веку било и по Српским Земљама. Дечански манастир има (1330) земљу *Бивољак*.[9] Код села Никифорца (дан. Нићифорова) и Крпена у Пологу спомиње се 1348. г. „*Бивоље Брод*".[10] У статуту града Будве, редиговану за владе српских царева, одређено је да сваки касапин (camardar) плаћа аренду (la doana della camarda) и на

[1] О томе види: Starine 13, 87., Pouqueville, Voyage 3, 299. — Pisani Dalmatie, 118. — Beaujour, Voyage 1, 415. — Chaumette Voyage, 129 - 130. — М. Гавриловић, Исписи 545. — Boué, Turquie 1, 505. И т. д.

[2] J. Вујић, Путешествије 2, 177 — Даница за 1827, 104—105.

[3] Караџић, Пјесме 1, 499—500; 3, 390—391, 435, 436, 438, и т. д.

[4] Насеља 4, 448, 733, 739.

[5] Караџић, Ист. и етн. списи 1, 132 — Сретен Л. П., Путовање, 223, — Споменик 21, 3. — Милићевић, Кнеж. Србија, 324—325[3]. Поменик, 472.

[6] М. Гавриловић, Милош Обреновић 3, 484[4], 488.

[7] Караџић, Пјесме 3, 390, 391; 4, 170, 188, 389. Jukić i Martić, Nar. pjesme 1, 474.

[8] Jireček, Bulgarien, 40.

[9] Miklosich, Mon. Serb., 92.

[10] Новаковић, Зак. споменици, 422. Гласник 11, 135.

бивола (per buffalo).[1] Изгледа да га је било само у јужнијим крајевима, јер нема спомена о биволу и за северније Српске Земље.

За турског времена, почев од 16. века, имамо много више спомена о биволу. Он се тада јавља и у северним Српским Земљама и, као и камила, иде са Турцима на Север и повлачи се с њима на Југ. Што је пак врло важно, биво је вршио знатну улогу у колском саобраћају на трговинским друмовима. Ст. Герлах (1573) у околини Х. П. Паланке налази много бивола, који се употребљавају за вожњу терета.[2] Посланство млетачког баила Павла Контаринија (1580) срета на Цариградском Друму кроз Српске Земље биволе упрегнуте у кола.[3] Путописац Л. Бернарда (1591) бележи да у околини Јенице-Вардара и даље до Солуна кола вуку биволи.[4] Лефевр, путописац француског посланика барона Сансиа (1611), видео је код Новог Пазара биволе (buffles).[5] У путовању пољског посланика Војцеха Мјасковског (1640) помиње се да је посланик морао узети у најам биволе, који ће му кола извући преко Балкана (на путу Провадија—Крклисе).[6] Српски летописац бележи да је принц Евгеније Савојски, разбивши 1716. г. Турке код Петроварадина, задобио као плен и многе биволе.[7] Леди Монтегијева 1. априла 1718. г. пише из Једрена: У Турској се за земљорадничке послове служе биволима, које још и украшавају: боје им црвеном бојом реп и длаку на челу.[8] Таубе (1777) помиње, да су пре кратког времена у Срем и Славонију дотерани први биволи из Турске; за то су још скупи и продају се по 50 fl., али се Таубе нада да ће њихово умножавање донети земљи велике користи.[9] Милован Видаковић у својој аутобиографији прича да је, пред Кочину Крајину, њихов спахија у Неменикућама држао и биволе.[10] Уз саму Крајину на Цариградском Друму кроз Србију јављају се

[1] Новаковић, Зак. споменици, 58.

[2] Rad 116, 53[1].

[3] Rad 124, 84.

[4] Rad 136, 32.

[5] Glasnik Zem Muzeja 19, 479.

[6] Сборникъ М. 11, 168.

[7] Гласник 53, 133.

[8] Lettres 1, 218.

[9] Friedrich Wilhelm von Taube, Hist. und geogr. Beschreibung des Königreiches Slavonien und des Herzogthumes Syrmien (Leipzig, 1777), 1, 36.

[10] Гласник 30, 117.

биволи са колима као турски војни транспорти.[1] Шомет (1807/8) бележи да у Босни само јужни крајеви хране многе биволе, који корисно замењују волове у пољским радовима.[2] Х. Пуквиљ (1807) помиње да у (Косовској) Митровици употребљавају биволе за вучу „араба“ (кола); Пуквиљ и његови пратиоци прегазише Ибар јашући на биволима, кад су им преко реке ствари превозили.[3] Карађорђе 16. септ. 1809. јавља црногорском владици Петру I да је у Ресави разбио неке Турке и заробио „40 кола са биволи.“[4] Сретен Л. Поповић прича у својим занимљивим успоменама да је у његову детињству, за прве владе кнеза Милоша, у Србији било много више бивола него 1878. г.; да су их у Београду држали нарочито Палилулци, досељеници из нишког и лесковачког краја, и да су Турци држали место крава биволице музаре.[5] Пирх је 1829. у Београду на Калемегдану видео у паши и биволе.[6] О путовању од Београда до Смедерева Пирх је ово забележио: „Путем сретасмо многа мала теретна кола, која су полако вукли *биволи*. Јасна шкрипа кола и певање рабација разлегало се на далеко по шуми.“[7] Ами Буе вели да је биво у Евр. Турској врло чест.[8] Кад је Буе 1838. г. ушао у Скадар, видео је пред собом и за собом читаве лађимије бивола.[9] Милер (1844) бележи да се око Скадра, Ђаковице, Призрена и Јањева виђају биволи у великом броју.[10] С. Роберт (1844) вели да се у Европској Турској биволи употребљавају за вучу најтежих терета: за пренос гвожђа, соли, камења и др.; он је „le chameau de la péninsule.“[11] Каниц је сретао на Цариградском Друму кроз Србију биволска кола натоварена сировинама, колонијалном робом и др.[12] Док није саграђена солунска железничка пруга, „арабације“ кумановске области радиле су на путу за Солун и друга места поглавито са биволима.[1] У Србији у другој половини 19. века бивола има све мање и мање. Још 1878. г. Палилулци их држе;[2] али 1866. г. у целом књажевачком округу има их само неколико, и то у Књажевцу.[3] В. Карић (1888) помиње да се у Србији држе биволи само у Новим Крајевима и у Неготину.[4] Попис од 1890. г. нашао их је у Србији свега 8.494, и то највише у Новим Крајевима, а било их је и у ваљевском и подунавском округу.[5] Данас, по г. Цвијићу, биво иде на Север до Ниша, Шара и Карадага: готово се слаже са распрострањењем медитеранске климе.[6] Да поменемо, најзад, да наше народне песме помињу и биволе: „А ја имам два вола бивола.“[7]

1 Глас 68, 120, 124, 129, 131.

2 Amedée Chaumette-des-Fossés, Voyage, en Bosnie (1807/8), 13.

3 Voyage dans la Grèce 2, 476. Упор. Чупић. Годишњица 2, 274.

4 Баталака, 2, 777.

5 Путовање, 42, 442—443[1].

6 Путовање, 31.

7 Id., 47.

8 Turquie 1, 505.

9 Recueil 1, 167.

10 Albanien, 11.

11 Les Slaves de Turquie 1, 33.

12 Serbien, 290.

Кола и путови.

Општа је ламентација код свију путника по Српским Земљама за турског времена да је ужасно стање друмова. Путови су, по белешкама путописаца, у ствари путање; понегде има остатака од старе калдрме, која, ако није покривена травом или блатом, личи на „бабинске зубе“, како вели један путник; по шумама олуја превали преко пута велико дрво, које путници обилазе или га прорежу да може човек проћи; понегде пут пролази кроз трње и шибље, да једва може коњ с теретом проћи, и ту трновите гране поред пута кирицијама скидају капе, а из дењкова ишчупани праменови вуне и памука лелујају се поред пута на трњу; путови су често изривени коњским копитама и кирицијски коњи тачно иду по тим рупама и траговима. Преко каљуга често пребаце стабла и грање, а набацају преко тога сена и сламе. Па ипак кишних дана јадни кирицијски коњићи упадају у такве каљуге до трбуха, а кириције, које се не виде од блата, скидају им товаре и с тешком их муком извлаче. Негде су путови личили на природне степенице, низ које се људи на рукама спуштају. Негде су кириције, на клизавим и каменитим путовима, мо-

1 Ј. Х. Васиљевић, Јужна Стара Србија 1, 125.

2 Сретен Л. П., Путовање по Новој Србији (Н. Сад, 1879), 42, 442—443[2].

3 Гласник 19, 315 (Мачај).

4 Србија, 161.

5 Статистика II, с. XXI.

6 Насеља 1, с. XXIII.

7 Ровинскій, Черногорія 2[2], 150.

рале зими простирати ћилиме, ћебад и гуњеве, да им могу коњи проћи, а да се не стропоштају у понор.

Па ипак, при свем том, *што ниједан путописац од 15. па до краја 19. века није ни једном речју похвалио турске путове*, у Српским Земљама за турског времена јављају се и *кола* поред товарних домаћих животиња коња, мазге, магарца и камиле; кола у друмском саобраћају вуку волови, биволи и коњи. О томе имамо масу вести, бележака и података, и ми ћемо навести најважније и најкарактеристичније. Брокијер (1433) помиње да се преко високе планине из Извора (Беле Паланке) у Ниш путује и на *колима*.[1] Посланство М. Црновића 1564. г. крете из Београда у Цариград, а прт-љаг потовари на 8 кочија и 4 воловска кола.[2] Унгнадово посланство 1578. путује од Једрена до Београда на 10 кола и свака вуку по три коња упоредо; у Београду је исто посланство најмило 8 кочија до Будима.[3] Синцендорфово посланство (1577) кренуло је из Београда у Цариград на 5 кочија (донесених из Беча), а прт-љаг је потоварило на 10 сељачких најмљених кола.[4] Путописац Л. Бернарда (1591) помиње да се око Солуна виђају кола на два точка, добро окована, а вуку их биволи.[5] Вратислав с Митровица (1591) срео је између Гроцке и Паланке харем тевтердара будимског паше у покривеним колима.[6] Б. Кашић (1612) возио се у зиму по Срему на саоницама (sohanna), које су вукла четири коња.[7] Чрниново посланство (1616) путовало је из Београда у Цариград на 125 кола, и А. Венерн се диви домаћим кочијашима, који су толики пут од Београда до Цариграда превалили на колима неокованим и са коњима, које су непрестано терали.[8] У својој другој мисији Кашић (1618) путује по Срему и на колима, а кочијаши су му били Валповљани.[9] У 17. веку путници који путују из Дубровника у Цариград, кад пређу Копаоник, у Прокупљу најмљују кола до Цариграда.[10] Обична кирија за

[1] Чупић. Годишњица 14, 51. Rad 42, 171.
[2] Rad 84, 86 (Бецек).
[3] Rad 116, 38, 61.
[4] Id. 87.
[5] Rad 163, 32.
[6] Rad 130, 140.
[7] Monumenta Spectantia 23, 354. Glasnik Zem. Muzeja 16, 264.
[8] Rad 130, 142, 161.
[9] Monumenta Spectantia 23, 359. Glasnik Zem. Muzeja 16, 451.
[10] Споменик 37, 95 (Hayes, 1626).

кола са три коња од Београда до Цариграда била је тада 15 дуката.[1] Француз Quiclet и његово друштво (1658) путовали су од Дубровника до Зворника на коњима, а од Зворника до Београда на колима најмљених кочијаша Срба. То су, по Quiclet-ову опису, била доста пространа кола за 6 путника, са лесама и коверком од платна, точкови (4) су им били готово једнаки, вукла су их три коња, и таква се кола виђаху све до Цариграда.[2] У Швајгерову путопису (1619) и у Д' Осона (1790) има чак и слика кола у Турској.[3] На таквим колима, како их је описао Quiclet, возило се 1659. посланство аустријског посланика Августа фон Мајерн од Београда до Галипоља и послаников пратилац Кјаромани у свом писму од 22. јуна 1659. диви им се како, и ако неокована и без икаква гвоздена дела, издржавају на врло рђаву путу.[4] Леслејево посланство (1664) најмило је у Београду 200 кола све са три и са четири коња.[5] Браун је (1669) у Македонији видео некаква кола са точковима од једноставног дрвета, без наплата и спица.[6] Таква примитивна кола, са тешким и масивним точковима из цела, одржала се и до данас у данашњој Западној Бугарској, у планинским крајевима, где их зову *„ђавољским колима“*.[7] По запису од 1676. Махмуд-паша „прогна кочије мимо Милешеву.“[8] О *„сремовима“* и *„сремцијама“*, који су се називи очували и до данас у Нишу, има спомена и у 17. веку. На име, Е. Челебија помиње *„Серем-арабаси“*, *„сремска кола“* и Србе „сремске кочијаше“.[9] То су, свакако, кола како су у Срему грађена. По српском летописцу у сеоби под патријархом Чарнојевићем 1690. г. неки су бежали Дунаву и „на колесницах“.[10] Патријарх је оставио по својој смрти и: „1 хинтов“, „1 кола покри-

[1] Id., 84 (Hayes, 1621).
[2] Glasnik Zem. Muzeja 17, 438
[3] Ein newe Reyss-Beschreibung (Nürnberg, 1619), 207. — M*** d' Ohsson, Tableau général de l'empire othoman 2, 156—157.
[4] Споменик 47, 104, 106, 108.
[5] Чупић. Годишњица 17, 83
[6] Споменик 9, 44.
[7] Д. Мариновъ, Градиво за вещественаta култура. Сборникъ 18 (II), 128—129
[8] Љ. Стојановић, Записи 1, 417, бр. 1723.
[9] Glasnik Zem. Muzeja 20, 296, 299. Споменик 42, 13. Чупић. Годишњица 29, 72.
[10] Гласник 53, 131.

вена", „2 кочије коњске" и „2 кола воловска."[1] Лорд Монтеги (1717) возио се са својом леди и стварима на 20 кочија од Београда до Ниша; леди Монтегијева описује једна раскошна кола каква се у Софији на улици најмљују[2] Капрарино посланство (1769) најмило је у Београду 70 кочија за вожњу до Цариграда: кочије вуку по три коња, асуром су покривене, а кочијаши станују у Земуну[3]. В. Бркић (1771) помиње да у Србији и Босни кола има само по равницама, али Турци радије путују на коњима него на колима.[4] Д' Осон (1790), вели, да је у Турској коњ *„la seule monture de l' homme"* и да султан има 3 до 4 каруца.[5] Мачва је почетком 19. века имала, изгледа, доста кола, јер прота Матија бележи у својим Мемоарима: „Кад смо ја и Чупић дошли у ордију, застали смо попа Галоњу из Мачве, и више од 200 кочија мачванских, где догоне дрва и траву, и други измет Турцима чине" (1806).[6] 1813. г. у Нишу има *„срем-арабаси"*, на којима су Турци од Ниша до Цариграда преносили болесно српско робље.[7] Вук Караџић (1827) бележи да у Србији није обичај на колима путовати, а куда кола могу ићи товари се на воловска кола што се на коње не може потоварити; коњских кола било је тада у Србији само у Мачви и око Пожаревца.[8] Сретен Л. П(оповић) зна да се у Шумадији чак и после тога времена коњи нису презали, него су само служили за јахање и вршај.[9] Пирх (1829) помиње у Србији биволска кола којима се преносе еспапи, али су кочије ретке а каруце имају само Кнез и везир београдски.[10] Чак се и кнегиња Љубица са децом извозила у околину београдску на воловским колима са канатама.[11] Кнез је 1830. г. из Влашке набавио неког Циганина вештог кочијаша.[12] Тада су од Београда до Кра-

[1] Гласник 3², 53.
[2] Lettres 1, 144, 149.
[3] Rad 116, 91.
[4] Споменик 10, 58, 59, 65.
[5] Tableau 2, 156.
[6] Стр. 183 (С. К. З.).
[7] Срп. Књиж Гласник 14 (за 1905. г.), 215 (Баласчев).
[8] Даница за 1827, 53.
[9] Путовање, 207.
[10] Путовање, 24, 47, 71, 123. — Boué, Turquie 3, 87. — Споменик 24, 22 (Боа-ле-Конт, 1834).
[11] Чупић. Годишњица 22, 42 (Милићевић).
[12] Срп. Књиж. Гласник 27, 607 (Т. Р. Ђорђевић).

гујевца путници путовали на коњима или на воловским колима, на којима ни чивије нису биле гвоздене; арњеви су на колима били од прућа а покривени асурама; окованих кола није било, а ни коњска кола се нису могла видети.[1] У Србији су тада овде-онде употребљавали ниске двоколице зване *домуз-арабе*.[2] Иначе, и по осталим Српским Земљама точкови на воловским колима показивали су и тупе углове.[3] Буе је виђао кола која је вукло десет волова, а сретао је и буле да путују на коњима.[4] Срезневски (1841) помиње да су у Турској најбољи кочијаши Срби муслимани из Босне.[5] Гиљфердинг (1857) бележи да се у Босни путује само на коњу, а тешка, неподмазана воловска кола виђају се и доцније само у Посавини.[6] До средине 19. века у ужичком округу служаху се само двоколицама,[7] а 1858. виђаху се тамо и кола са четири точка.[8] По попису од 1866. кочијаша и рабаџија било је у Србији доста нарочито поред Цариградског Друма и према Босни.[9] У Црној Гори раније није било ни једних кола.[10] 1863. било је у Битољу само неколико кола под најам.[11] У Старој Србији и Македонији одржале се и до данас воловске двоколице са средњевековним називом *колесник*.[12] У народним песмама много се помињу *кочије, каруце, хинтови, таљиге*, па чак и *„срем-кучија."*[13]

---

[1] Сретен Л. П., Путовање, 7, 8, 192, 193, 203¹, 380.
[2] Boué, Turquie 3, 7.
[3] Id.
[4] Recueil 2, 202, 194; 1, 298.
[5] И. И. Срезневскій, Пут. письма (Спб., 1895), 252. — Р. Кошутић, Нова писма (Београд, 1896), 109.
[6] А. Гильфердингъ, Боснія, Герцеговина и Ст. Сербія. Собр. сочиненій (Спб., 1873), 3, 60. 270, 282. — J Roškiewicz, Studien über Bosnien und die Herzegovina (Leipzig und Wien, 1868), 95.
[7] Срп. Етногр. Зб. 13, 63—64. (С Тројановић).
[8] С. Обрадовићъ, Описъ окр. уж. Гласник 10, 318.
[9] Државопис 12, 41, 43, 127, 129.
[10] Медаковић, Живот и обичаи Црногораца, 148, 149. — Paić und Scherb (1851), Cèrnagora, (Agram, 1851²). 51. Гласник 40, 31 (Н. Дучић).
[11] Хан, Путовање, 227.
[12] J. X. Васиљевић, Јужна Стара Србија 1, 120. — Насеља 1, XXIII. — Ст. Новаковић, С Мораве на Вардар, 70.
[13] Сборникъ М. 1, 23, 24.